

Kétnyelvűség és névhasználat Császártöltésen*

BÁRTH M. JÁNOS

1. Bevezetés

Dolgozatomban a hagyományosan erős sváb gyökerekkel rendelkező Duna–Tisza közti Császártöltés település helyneveiről, a kétnyelvűség és helynévhasználat összefüggéseiről fogalmazom meg gondolataimat. A téma aktualitását részben a kétnyelvűséggel kapcsolatos szociolingvisztikai irodalom folyamatos fejlődése, részben az új lendületet kapott élőnyelvi helynévgyűjtés adja, mely utóbbi Bács-Kiskun megyében is elindult a közelmúltban. Az alábbiakban ehhez kapcsolódva összefoglalom a terület korábbi helynévi tárgyú kutatásainak történetét is. A tanulmány adatai elsősorban egy 1977-es, kéziratban megőrződött helynévgyűjtés és egy 2022 kora tavaszán végzett terepmunka tapasztalatain alapulnak. Ez utóbbi felmérés során egyetemi hallgatókkal együtt végeztem helynévgyűjtést, és névismereti, névhasználati kérdéseket is igyekeztem tisztázni. Munkánk célja többirányú volt: a kétnyelvűség helynévhasználatra gyakorolt hatásán túl arra is kíváncsiak voltunk, milyen módon tükrözi a helynévanyag a kisebbségi nyelvhez és identitáshoz való korábbi és aktuális viszonyokat.

2. Kutatási törekvések és elméleti megközelítések a kétnyelvű helynévrendszerek vizsgálatában

A nyelvi kontaktusok helynevekre gyakorolt hatása a hazai névtudományi kutatások klasszikusainál leginkább történettudományi célokat szolgált: a 20. század első felének szerzői a forráshiányos korszakok etnikai megoszlásának, egy-egy terület vagy település korai népesedéstörténetének fogódzóit keresték e kérdések hátterében (MELICH 1925–1929, KNIEZSA 1938).

Az élőnyelvi helynévgyűjtések kiadásának felgyorsulása, az 1960-as évektől megjelenő névtárak hatással voltak a névtani munkák irányultságára, témaválasztására ebben a tekintetben is: az 1980-as évektől már többnyire nyelvészeti

* A publikáció a 2022. június 2-án, a Kiss Lajos-díj átadó ünnepségén, Debrecenben elhangzott előadás szerkesztett változata, mely az MTA Tudomány a Magyar Nyelvért Nemzeti Program keretében készült.

nézőpontból, finomabb megközelítésekkel, elsősorban mikrotoponimákra koncentrálnak a születtek tanulmányok (HUTTERER 1970, GERSTNER 1981), amelyeknek szerzői többnyelvű települések, közösségek névhasználatának komplex elemzését kísérelték meg. E téren legmesszebbre PÓCZOS RITA tematikus monográfiája és abban vázolt tipológiai modellje jutott a 2000-es években (2010).

Mindeközben az 1970-es évektől robbanásszerű fejlődésnek indult társasnyelvészetben könyvtárnyi irodalma született a kétnyelvű közösségekben, illetve a kétnyelvű beszélőkben zajló nyelvi folyamatok leírásának: többek között a nyelvcsere, a kétnyelvű nyelvelsajátítás vizsgálatával, vagy a diglossia, a kódváltás fogalmának meghatározásával kapcsolatban (példaként, kurrens tanulmányokkal és bővebb szakirodalommal: BARTHA szerk. 2018).

A 2010-es évektől a névkutatásban is jelentősen megnőtt a névszociológiai természetű kutatások igénye: helynevekkel kapcsolatban elsősorban a névismeret-névhasználat sokszínűsége mögött meghúzódó társadalmi mintázatok meghatározására vállalkoztak kutatók egy-egy település beszélői közösségében (E. NAGY 2021).

Korántsem tekinthető megoldottnak mindemellett a két- és többnyelvű közösségek névhasználati sajátosságainak valamennyi kérdése. A közelmúlt szociolingvisztikai paradigmaváltásait a névkutatás szempontjából figyelve felmerül a kérdés, hogy használhatók-e a legfrissebb, „kritikai szociolingvisztikai” irányzatok (lásd BODÓ–HELTAI 2018) hagyományos egy- és többnyelvűséget felülíró modelljei a névhasználat vizsgálatában? A többnyelvű közösségekben végzett korábbi helynévizsgálatok arra utalnak, hogy „száraz”, szűkszavú névlisták alapján, két nyelv névrendszerét mereven elkülönítve ezen viszonyok nehezen kutathatók: a nyelvészeti etnográfia módszereivel, megfigyeléssel, interjúkkal kerülhetünk közelebb a kétnyelvű beszélők azon nyelvi gyakorlataihoz, amelyek során a több nyelvi erőforrásból táplálkozó helynévrendszerük adott elemeit a kontextus és szociokulturális tényezők függvényében kiválasztják.

Szorosan kapcsolódik még ezen kutatási célokhoz az utóbbi években jó néhány eredményt felmutató nyelvi (névszemantikai) tájkép vizsgálata, amely a közösségek írott nyelvi környezetének elemzésére vállalkozik, és elsősorban kisebbségi nyelvi környezetben képes árnyalni a nyelvi jogi, nyelvpolitikai összképet (BARTHA–LAIHONEN–SZABÓ 2013).

3. A kutatás előzményei és körülményei: helynévadatok Császártöltésről

A hazai tudományosságban két évszázados törekvés a teljes magyar helynévkincs összegyűjtése és közreadása, ám mindezidáig ez csak egyes régiókban, településeken, különböző formákban és szempontok szerint történt meg. Császártöltésről és környezetéről a korai térképi adatok mellett történeti munkák közölnek

határperекből, kontraktusokból származó névadatokat (WICKER szerk. 2015, további irodalommal).

Az első országos helynévgyűjtő vállalkozás, Pesty Frigyes 1864–65-ös kérdőíves felmérése fontos adatokat tartalmaz a településről, ugyanakkor jellegéből adódóan töredékesnek tekinthető, illetve meglepő módon (nyilvánvalóan a választókat író jegyző, bíró döntése következtében) szinte kizárólag magyar nyelvű névformákat mutat (BOGNÁR szerk. 1984).

Az 1960-as évek végétől kibontakozó országos helynévgyűjtés 1975-től Bács-Kiskun megyében is elindult, és néhány éven át Bognár András irányításával intenzíven folyt a megye legtöbb településén. A munka azonban többek között a megye nagysága miatt a tervezettnél lassabban haladt, majd a 90-es évek elejére elakadt. Nyomatásban csak Kiskunfélegyháza környékének földrajzi nevei jelentek meg, az egyéb járásokból összegyűjtött kéziratok egy része mára végleg eltűnt, legnagyobb részük pedig a kalocsai Viski Károly Múzeumban őrződött meg (BÁRTH M. 2021). 2018 és 2021 között ezeket a kéziratokat, mintegy 78 település közel 35000 névadatát vittem adatbázis formájában számítógépre, köztük a Császártöltés földrajzi neveit tartalmazó kézirat anyagát is. Császártöltésen 1977-ben végzett élőnyelvi helynévgyűjtést Glokker Zoltán, amely 491 objektum nevét, névváltozatait tartalmazza. A gyűjteményben az eredeti, kézzel számozott térkép-melléklet is megtalálható.

Mivel a kéziratban maradt, különböző szerkesztettségű helynévgyűjtések csak további filológiai és terepmunkával tehetők közzé, szerencsés fordulat, hogy 2022 januárjától elindulhatott a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával működő, a Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke által koordinált Magyar Nemzeti Helynévtár Program (<https://mnhp.unideb.hu/>). Ennek keretében a teljes magyar nyelvterületen végeznek élőnyelvi gyűjtéseket a vállalkozás résztvevői, és a korábbi gyűjtésekkel, történeti adatokkal összekapcsolva, egységes adatbázisba rendezik és teszik közzé a magyar helyneveket.

Az MNHP gyűjtőmunkája Bács-Kiskun megyében is elkezdődött, elsősorban egyetemista résztvevőkkel, támaszkodva az 1970-es évekből fennmaradt és az utóbbi években feldolgozott adatokra. Császártöltésen 2022 tavaszán én magam végeztem aktualizáló névgyűjtést, három ELTE BTK-s egyetemi hallgató (Czirfus Viktória, Ragályi-Sártory Fruzsina, Tóth Nikolett) közreműködésével.¹ 14 adatközlővel készült interjú, többségük a közép- és idős generációhoz tartozik: 70 év feletti (2 férfi, 3 nő), 60–70 közötti (7 nő), 40–60 év közötti (1 férfi), 40 év alatti (1 nő).

¹ Ezúton is köszönöm Takácsné Stalter Judit polgármester és Dr. Miks Antal támogatását a kutatás lebonyolításában és az egyetemi hallgatók segítségét az interjúk készítésében.

A gyűjtés során elsősorban a korábbi gyűjtés(ek)ből származó adatokról faggtuk a helyi beszélőket: a nevek és objektumok ismeretéről, a sváb és magyar névformákról, a nevek használatáról, a két nyelv használatával kapcsolatos attitűdjeikről. A névismereti felmérés fontos része volt a nevek által jelölt helyek lokalizálása, a bizonytalanul lokalizált történeti adatok pontosítása, amelyhez digitális térképet (Google MyMaps) készítettünk. A korábban nem rögzített névformákkal együtt végül egy 577 helynevet tartalmazó adatbázis állt egybe a gyűjtés eredményeként. Az adattár egyéb írott névadatokkal való kiegészítés, egységesítés, szerkesztés és javítás után a Magyar Nemzeti Helynévtár részeként láthat majd napvilágot.

4. Császártöltés múltjáról és nyelvi-társadalmi szerkezetéről

Császártöltésnek más Duna–Tisza közti települések históriájával ellentétben nem ismerjük közvetlen középkori előzményét. A területén és környékén fekvő korai települések a török korban elnéptelenedtek, elpusztultak. Patachich Gábor kalocsai érsek 1743-ban írta alá a község telepítő kontraktusát, amellyel — több környékbeli településhez hasonlóan — elindulhatott a falu benépesítése, zömében katolikus, német nyelvű, sváb lakossággal (BÁRTH 2015).

A magyarországi német kisebbség társadalmi és nyelvi kutatásában gyakran visszatérő téma a „sváb” elnevezés használatának kérdése. Német nyelvű lakosság több ütemben, több kibocsájtó tájról települt be az országba, és csak kis hányaduk köthető közvetlenül a történeti Svábföldhöz, amely a mai Baden-Württemberg tartományt, Bajorország nyugati részét és Svájc északi részét foglalja magába. A tudományos és laikus közbeszédben azonban jó ideje általános a hazai német nyelvjárások kollektív sváb megnevezése (lásd még ERB–KNIPF 2004: 80), ezt ebben az írásban is követem, annál is inkább, mert a császártöltési beszélők önmeghatározásában is ez a kifejezés szerepel napjainkban. Ezen gyakorlat mellett szól az is, hogy bár a település német őslakosai nyilvánvalóan több helyről, tájról, nyelvjárási közegből származtak, egy jelentős részük éppen az Ulmtól dél-nyugatra eső Oberschwaben területéről költözött el a 18. században (BÁNÁTI 1969: 59).

Ellentmondásnak tűnhet, hogy a magyarországi német nyelvjárások kutatói a település nyelvjárását hagyományosan a — svábbal északról határos — rajnai-frank dialektushoz kötötték, és inkább a szomszédos Hajós nyelvváltozatát tekintették, tekintik svábnak. (Bár Császártöltés kevert nyelvjárású jellegét hangsúlyozta KIEFER FERENC is Hajós nyelvjárását részletesen elemző tanulmányában, 1967: 97.) A történeti adatok is azt igazolják, hogy ez esetben a szigorú kategorizáció elfedi a természetes keveredést: a hajdani telepések többféle nyelvjárást hoztak magukkal, és még a 18. században, Magyarországon is sűrűn változtattak lakhelyet: így például Hajósról is több család vándorolt Császártöltésre (BÁRTH

2015: 83). Ugyanezt az összképet, a nyelvjárás kevert voltát tükrözi a magyarországi német nyelvátlasz több térképlapja is, amelyeken a különbségek mellett sűrűn megjelennek azonosságok is a két település, Hajós és Császártöltés dialektális sajátosságai között (UDSA).

Az alapítást követő évek egyházi anyakönyveinek tanúsága alapján a falu lakóinak mintegy egyötödét magyarok alkották, részben a Duna menti Géderlacról áttelepítve (BÁNÁTI 1969: 58, BÁRTH 2015: 83).

A település nyelvi-etnikai összetételének múltbéli megoszlása, történeti alakulása a mai nyelvállapot és helynévhasználat megértéséhez elengedhetetlen lenne, ám a történeti statisztikai kimutatások eredményei meglehetősen furcsa képet mutatnak. A németek aránya 1880-ban még az alapítás éveihez hasonló, 81,1%-os. 1890-ben már csak 61,1%, 1900-ban 18,5%, 1910-ben 14,2%, 1920-ban pedig 0,3%-ra csökken! Az 1941-es felmérésen a lakosság 71,5%-a német anyanyelvű, de csak 23,6% vallotta magát német nemzetiségűnek. Az 1949-es népszámlálás mindössze 0,13% német nemzetiségű lakost rögzített, 2011-ben pedig a mintegy 2200 fős lakosság 42,6%-a nyilatkozott német nemzetiségről (BÁNÁTI 1969: 211, MNA).

Ezek az adatok a felületes szemléző számára is jelzik, hogy nem a valós nyelvi-etnikai helyzet, inkább az adott korszakok országos szintű asszimilációs és nyelvi politikája tükröződik bennük. A magyarországi svábok újabb identitásmintái és a kétnyelvűség minden bizonnyal a 19. század második felében kezdtek el terjedni Császártöltésen is. Érdemes ezzel kapcsolatban felidézni a válaszokat Pesty Frigyes kérdőívére a falu elöljáróitól, 1864-ből: „van két osztályú elemi iskolája, melyben a tanítás német és magyar nyelven tartatik, a lakosok általában beszélnek magyarul, a magyar nyelvet könnyen tanulják, és úgy a nyelvet valamint a szokásokat szeretik és sajátjukká tették”; majd 1865-ben, a bővebb válaszban: „a lakosság leginkább német telepítvény Vörösvár tájékáról, de magyar családok is költöztek át a környékről, mint még most is fenlévő neveik igazolják, de beoldvadva a német ajkuak közé szintén elnémetesedtek, a lakosság anyanyelve általában német, de a férfiak mindannyi beszél magyarul is, a nők azonban kevésbé” (BOGNÁR szerk. 1984). A szélesebb körű kétnyelvűség tehát később, a 20. század első harmadában terjedhetett el, amikor a standard nyelvi funkciókat a magyar nyelv kezdte betölteni, hiszen a német nyelvjárások erre nem voltak alkalmasak (vö. ERB–KINPF 2004: 81–82). A spontán nyelvi asszimilációs folyamatokat a második világháború utáni politikai folyamatok gyorsították fel: a németiség kollektív bűnösségének hangoztatása, a hazai ellenséges légkör (sajtóban, politikai kommunikációban megnyilvánuló támadások), a kitelepítések, „málenkij robotra”, kényszermunkára elhurcolások után a magyar nyelv vált fokozatosan funkcionálisan első nyelvvé. A helyi nyelvi presztízviszonyokat módosította a felvidékről betelepített magyarok megjelenése is. A kisebbségi nyelv 1940-es

évek végi presztízscsökkenését csak az 1990-es években követte presztízsnövekedés, azonban ekkor már a fiatal és középgeneráció többnyire a német standard változatot sajátította el, a helynevek sváb, nyelvjárási formái passzív, archaikus formában konzerválódtak.

5. Névhasználat, névismeret kétnyelvű környezetben

Bár az interjúk és a megfigyelés tapasztalatai a résztvevők viszonylag szűk köre miatt korántsem tekinthető reprezentatívnak, érdemes leszögezni, hogy a kisebbségi nyelvhasználat általános funkcióvesztésével együtt az egykor kétnyelvű, németnyelv-domináns településen a sváb helynevek ismerete, használata is erőteljesen visszaszorulóban van.

A megkérdezettek szociológiai mutatói alapján a korábbi hasonló vizsgálatokkal (E. NAGY 2021: 171–174) egybecsengő megállapításokat tehetünk a névismeret és a különféle nyelven kívüli változók (életkor, nem, foglalkozás) összefüggéseiről. A helynevek kiterjedtebb ismerete, illetve a sváb helynevek, névváltozatok ismerete egyaránt életkor függvénye: a fiatalabb helyi beszélők jóval kevesebb helynevet tudtak felidézni, mint az idősebbek. Nem meglepő, hogy a legtöbb helynevet a 90 év feletti adatközlő ismerte, térben is azonosítva, nyelviségtől függetlenül.

Sok esetben az 1977-es gyűjtés adataira rákérdezve kiterő válaszokat kaptunk, amelyek passzív névismeretről tettek tanúbizonyságot: az adatközlők hallották valaha az adott helynevet, de régóta nem használják, nem is tudják lokalizálni a jelzett objektumot. A legtöbb ilyen eset összefüggött azzal, hogy az adott hely funkciója megváltozott, épület, út, híd már eltűnt, földterület beépült stb.: *Őrjeger Prukk* ('Őrjeger Brücke' = 'Őrjegi-híd') – „Már nem használják”; *Okszástelē²* ('Ochsenstellung' = 'ökörállás') – „Régen használták, mára elveszett a név, mert az ökrök sincsenek már meg”; *Milóna kátá* ('Melonen Garten' = 'dinnyéskert') ~ *Dinnyeföld* – „Ismerős, de már nem használják”; *Cíglófä Perg* ('Ziegelofen Berg') ~ *Téglagyár-domb* – „Ahol a *Téglagyár* van, ott van mellette egy domb, inkább *Téglagyár*, svábul nem használják.”

Bár az 1977-ben végzett gyűjtés adatközlőinek nevét és korát sajnálatos módon nem ismerjük, sejtethető, hogy a gyűjtő a leletmentés becsülendő szándékával elsősorban az idősebb korosztályt szólította meg, így az ott olvasható adatok egészen mélyre nyúlnak vissza: a 19–20. század fordulójának épített és természeti környezetére, kulturális és emberi viszonyaira utalnak, amiből számos elem feledésbe merült a 21. század elejére. Ilyen név a ma már ismeretlen *Pácsker Rëamä* ('Patschker Riemen' = 'pacscher szíjak'), *Slágprukk* ('Schlacht Brücke' = 'vágóhíd'), *Kräjcä vízá* ('Kreuzen Wiesen' = 'krajcáros rétek').

² A sváb nevek lejegyzésekor a helynévgyűjtemények szokásainak megfelelően a magyar egyezményes hangjelölés karaktereit használom.

A 20. századi helynévgyűjtések módszertani irodalmában sűrűn hangoztatott vélekedés volt, hogy a nem is fontos tényező a névismeret tekintetében: a határban sűrűbben mozgó férfiak több helynevet ismertek, mint a kevésbé mobilis életmódot élő nők. A hagyományos paraszti életmód megváltozásával ez a különbség is feloldódni látszik: a császártöltési adatközlők esetében nem volt kimutatható efféle aránybeli eltolódás a férfi névhasználók irányába. Annál inkább számít a foglalkozás: a helyi közigazgatás egykori dolgozója a belterület neveit ismerte kiválóan, a hobбивadász adatközlő pedig a külterületet.

Az interjúk során egyértelműen kiderült, hogy a beszélők általános helynévismerete, és a sváb névváltozatok ismerete a település belterületén, illetve a falu központjában a legerősebb, és a külterületek felé haladva egyre gyengül. A sváb helynevek közül legtöbbször az utcák hagyományos elnevezéseit emlegették: *Langász* ('Lange Gasse' = 'hosszú utca') ~ *Kossuth Lajos utca*; *Poksz Kász* ('Box Gasse = bokszt utca') ~ *Hajósi utca*; *Cverkász* ('Zwerchgasse' = 'központi utca') ~ *Kereszt utca* ~ *Keceli utca*; *Tamfmíl Készlő* ('Dampfmíl Gasslein' = *Gőzmalom utca*). De néhány egyéb objektum (vízfolyás, kiemelkedés, épület) is idesorolható: ezek a helyek a tájékozódásban, kommunikációban minden bizonnyal kiemelt szerepet töltenek be a helyi társalgásokban: *Áltáperg* ('Alte Berg') ~ *Öreghegy*; *Milkrába* ('Mühlengrabe') ~ *Malomárok*; *Ciglófű* ('Ziegelofen') ~ *Téglágető*.

6. Sváb–magyar kölcsönhatások a névhasználatban

Mind a történeti adatok között, mind az élőnyelvi interjúkban a nyelvek közti kontaktusjelenségek számos érdekes példájával találkozunk. A korai, 18. századi névintegráció jó példái a helyi sváb névhasználatban a környékbeli középkori települések nevét megőrző pusztanevek átvételei, mint *Csala*, *Morcs*, *Polgárdi* (WICKER szerk. 2015: 62–74): *Pógáré Vajgét* ~ *Polgárdi szőlők*; *Klácsálámr Hersaft* ~ *Kiscsalai uradalom*; *Morcs* – „*Morcs* svábul is meg magyarul is.” De ide tartozik a falu nevének sváb *Tschasartet* változata is. (A *Kaiserdamm* változat későbbi, hivatalos névadás terméke.)

A 1864–65-ös Pesty Frigyes-féle helynévgyűjtés már említett magyar névformái több szempontból is érdemesek a figyelmünkre. Magyarul található meg benne azok a fontosabb helyek, amelyek az 1977-es gyűjtésben svábul szerepelnek, és többségük ma is ismert mindkét nyelven: *Hosszú sor* ~ *Langász*, *Zsidó ucza* ~ *Júda Kász*, *Öreghegy* ~ *Áltáperg*, *Szamárvölgy* ~ *Ézltájlr*, *Gömbölü hegy* ~ *Rondá Híbl* stb. Sejthető, hogy a kérdőív válaszait író Hoffmann Lajos jegyző és Koch Vince bíró tudatosan, a korszellemnek megfelelni igyekezve választotta a magyar változatokat az egymás mellett létező párhuzamos névrendszerekből. Az egy évvel korábbi, szűkszavúbb válaszukban még rá is erősítenek az egynyelvűség látszatára: „a dülők nevei mind magyarok, mint p. o. van szamárhelyi dülő, öreg hegyi dülő, csalai dülő, őrjegi dülő, s több a fele egyéb nevezetesség a határban nincsen”.

Egyetlen kivételként a ma is élő *Fukszvédl* helynév szerepel svábul a dokumentumban: „Fuxvédl a falu szélén az őrjegi kertekre dűl, a rókákról kapván nevezetét, kik az őrjeből éjszakának idején az udvarokba belopakodván, a baromfiakba nagy kárt tettek” (BOGNÁR szerk. 1984). A helynévnek tehát ekkoriban nem volt magyar megfelelője, magyar nyelvi környezetben is használták. Az utcácska mai hivatalos neve *Zója utca*, de a mindennapi nyelvhasználatban is a *Fukszvédl* az általános: „mindig így mondták – a *Fukszvédl* utcában”. A név története és eredete különösen érdemes a figyelmünkre. A Pesty-gyűjteményben tehát az *Őrjeg* mocsaraiból a faluba betévedő rókákhoz kötötték az elnevezést. Az 1977-es gyűjtésben ’rókafarok’ értelmezést, és „rövid kis utca, olyan, mint a róka farka” népi eredetmagyarázatot kapunk hozzá. Ugyanezt a motivációt sejtették — kissé bizonytalanokodva — 2022-es adatközlőink is, hozzáátéve, hogy ez furcsa, hisz a róka farka hosszú. Egy hasonló névvel találkozunk a Baranya megyei Véménd német helynevei között is: *Vukszvédl* ~ *Fukszdvédl*, ahol az utca alakjával (kanyarodásával és végződésével) magyarázzák a név létrejöttét a szerkesztők (BMFN. 56).

Bár a császártöltési *Fukszvédl* is kanyarodik, egy másik lehetséges etimológia véleményem szerint még szóba jöhet. A német *Fuchswedel* tájszó a ’rókafarok’ jelentésen kívül egy egész Európában elterjedt mezei fűféle növény, a réti ecsetpázsit (*Alopecurus pratensis*) elnevezése is. Ráadásul, a sokféle névvel (*Eselgras*, *Rattenschwanz*, *Roggengras* stb.) illetett növényt éppen Memmingenben neveztek *Fuchswedel*-nek a 19. században (PRITZEL–JESSEN 1882: 22), amely város a császártöltési öslakosok kibocsájtó területén, Oberschabenben, Ulmtól mindössze 56 km-re található. Eszerint a magyarázat szerint a falu szélén lévő terület, később utcácska az ott sűrűn található növényzetről kapta a nevét, majd ez a jelentés elhalványult a későbbiekben, a név reszemantizálódott. A kétnyelvűség erősödésével pedig a többségében magyarra lefordított nevek mellett ez a név megmaradhatott eredeti formájában, mert a beszélők már elbizonytalanodtak eredeti motivációjában.

A történeti névadatok között úgynevezett hibrid nevekre is találunk példákat. Ezek minden bizonnyal a 20. század első felében lejátszódott spontán nyelvi asszimiláció korszakához köthetők, amit a bennük magyar szóval jelzett fogalmak történeti háttere is sejtet. A *Ráadás ékr* (’Ráadás Äcker’ = ’ráadás földek’), *Földreform Vajgát* (’Földreform Weingarten’ = ’földreform szőlők’), *Vitéz Föld* ~ *Vitéz-földek* ma már nem ismertek, motivációjuk az 1920-as évek történéseire (földreform, első világháború utáni vitézi telkek kiosztása) utal. Hasonlóak a *Református Khër*, illetve a *Csoporthäusz* nevek is, bár utóbbi a téesz-csoportra vonatkozik, vagyis az 1950-es, 1960-as évek terméke.

A település északi részén található *Kőbánya* és *Újpest* falurészek egyesek szerint a 20. század elején Pesten dolgozó munkásoktól, mások szerint a falu-

központtól távol eső helyzetük miatt kapták nevüket. Ellentétben a 19. századra, vagy korábbra visszavezethető transzparens, egyenértékű névpárokkal, amelyek a kontextus és beszédpartner függvényében kerülnek elő svábul vagy magyarul a kommunikációban, ezek csak egy alakban használatosak: „Ich gehts um zu Franz im Kőbánya”.

Ugyancsak az 1920-as évek kétnyelvű állapotára, de a sváb–magyar irányú nyelvi mozgásokra vezethető vissza a falu nyugati részén húzódó Duna-völgyi-főcsatorna helyi elnevezése, a *Báger*. Általánosan ismert magyarázat, hogy az 1923–24-ben kiásott meder a kotrógép után kapta a nevét: „a gépet, amivel vájták ki, Bágernek hívták”.

Talán a *Fukszvédl*-hez hasonló deszemantizáció okozhatja, hogy a *Hőfstëllä* (‘Hofstelle’ = ‘szérű’) helynév is előfordul magyar kontextusban. „Tudja: »me-gyek a Hőfstëllára«, nincs magyar neve”. Az egykor a házak mögötti terület, ahol a takarmányt tárolták, és a cséplést végezték, bizonyára már jó ideje elvesztette ezt a funkcióját, ahogy valószínűleg a magyar *szérű* szó sem értelmezhető sok magyar nyelvhasználó számára.

7. Névszemiotikai tájkép és névrevitalizáció

Ahogy fentebb is jeleztem, a 2022-es interjúkból egyértelműen a sváb nyelv-változat funkcióvesztése, visszaszorulása, ezzel együtt a sváb névformák passzi-válódása, eltűnése derül ki. Az elmúlt évtizedekben keletkezett — tehát az 1977-es gyűjtés idején még nem létező — új helynevek mindegyike magyar nyelvű: *Teleház*, *Telefonos út*, *Tankok útja* stb. Bizonyára hosszabb résztvevő megfigyeléses vizsgálattal feltérképezhető lenne, hogy milyen indokkal kerülnek elő mégis sváb névformák a helyi beszélők mindennapi kommunikációjában. „Amikor csak úgy tudjuk...” — mondta egy adatközlőnk, illetve többen is utaltak arra, hogy egyfajta nyelvi humor, stílustörés, csoportidentitás-erősítő nyelvi játék az, ha mondandójukban a sváb névformát szerepeltetik.

Az elmúlt évtizedben megerősödött kutatási terület a nyelvi tájkép, vagyis az írott nyelvi környezet vizsgálata, főként többnyelvi, nemzetiségi környezetben. Az efféle tanulmányok egyik fő tanulsága, hogy a kisebbségi nyelv presztízsét a nyelvpolitika döntése vagy az oktatás állapota mellett a nyelvi tájkép is erősen befolyásolja (BARTHA–LAIHONEN–SZABÓ 2013). A nyelvi tájképben kitüntetett szerepű tulajdonnevek vizuális használata kétnyelvű környezetben a „névszemiotikai tájkép” (szlovákiai példán lásd: BAUKO 2015).

Császártöltés nyelvi tájképét egyértelmű államnyelvi dominancia jellemzi, csak a település neve tűnik föl német *Tschasartet* formában néhány feliraton. Itt-ott felfedezhetünk „*Achtung! Scharfer Hund!*” feliratokat harapós kutyák elé húzott kerítéseken. Az utcanévtáblák, intézményi és üzleti feliratok döntően magyar nyelvűek.

A település élénk nemzetiségi-kulturális életét, hagyományőrző szándékait viszont jól mutatja, hogy a kisebbségi kultúra számos intézményi megvalósulása (nemzetiségi iskola, sváb tájház, táncsoport stb.) mellett az önkormányzat 2015-ben egy különleges kirándulót hozott létre, Ősi ösvény néven. A nyolc és fél kilométeres túraút a község határán vezet végig, a rajta kihelyezett fatáblákon helynevek és a természeti környezetre utaló szavak (pl. növénynevek) olvashatók magyarul, svábul és németül: „*Malom árok – Milé krábá – -r Mühlengraben*”. A sváb és német variánsok külön szerepeltetése finom figyelmeztetés arra a veszélyre, hogy ha a standard német nyelvváltozat a helyi dialektus rovására erősödik meg (ahogy az a fiatalabb generációknál egyértelműen kimutatható), azzal a helyi kultúra is szegényedik. A néhány kiemelt helynév (dülönév, határnév) táblákon való szerepeltetése egészen kivételes, szimbolikus gesztus, amely a korábbi sváb helynévanyag revitalizálásának fontos lépéseként is értelmezhető.

Irodalom

- BÁNÁTI MIKLÓS 1969. *Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történelmi adattára 1744–1964.* Kecskemét, magánkiadás.
- BARTHA CSILLA szerk. 2018. *A többnyelvűség dimenziói: Terek, kontextusok, kutatási távlatok.* Általános Nyelvészeti Tanulmányok 28. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BARTHA CSILLA–LAIHONEN, PETTERI–SZABÓ TAMÁS PÉTER 2013. Nyelvi tájkép kisebbségben és többségben. *Pro Minoritate* 22/3: 13–28.
- BÁRTH JÁNOS 2015. Császártöltés telepítő kontraktusa. In: WICKER ERIKA szerk. *Császártöltés I. A császártöltési határ története a kezdetektől a falu alapításáig.* Császártöltés, Helytörténeti kiadványsorozat. 79–89.
- BÁRTH M. JÁNOS 2021. Helynevek Bács-Kiskun megyéből. Egy torzóban maradt névtár közzétételi munkálatai. *Névtani Értesítő* 43: 199–206.
- BAUKO JÁNOS 2015. Kétnyelvűség és névszemiotikai tájkép. Kisebbségi névtörvények és vizuális tulajdonnév-használat Szlovákiában. *Névtani Értesítő* 37: 179–194.
- BMFN. = PESTI JÁNOS szerk., *Baranya megye földrajzi nevei 1–2.* Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1982.
- BODÓ CSANÁD–HELTAI JÁNOS 2018. Mi a kritikai szociolingvisztika? Elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 142: 505–523.
- BOGNÁR ANDRÁS szerk. 1984. *Pesty Frigyes kéziratos helynévtárából. Pest-Pilis-Solt Vármegye és kiegészítések.* Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár.
- ERB MÁRIA–KNIPF ERZSÉBET 2004. Sváb, német és magyar: variabilitás a magyarországi németek nyelvhasználatában és kódválasztásában. In: GECSŐ TAMÁS szerk., *Variabilitás és nyelvhasználat. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához* 34. Budapest, Tinta Könyvkiadó. 80–90.
- GERSTNER KÁROLY 1981. Magyar–német kettős földrajzi nevek Komárom megyében. In: HAJDÚ MIHÁLY–RÁCZ ENDRE szerk., *Név és társadalom. A III. Magyar Névtudományi*

- Konferencia előadásai.* Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 160. Budapest. 181–183.
- HUTTERER MIKLÓS 1970. A magyarországi németiség 1686 utáni névanyagának vizsgálata. In: KÁZMÉR MIKLÓS–VÉGH JÓZSEF szerk., *Névtudományi előadások. II. Névtudományi Konferencia.* Nyelvtudományi Értekezések 70. Budapest, Akadémiai Kiadó. 289–293.
- KIEFER FERENC 1967. Zur synchronischen Beschreibung einer schwäbischen Mundart in Ungarn. Die Mundart von Hajosch. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae Tomus 17:* 89–120.
- KNIEZSA ISTVÁN 1938. Magyarország népei a XI.-ik században. In: SERÉDI JUSZTINIÁN szerk., *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján 2.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia. 365–472.
- MELICH JÁNOS 1925–1929. *A honfoglaláskori Magyarország.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.
- MNA = Magyarország Nemzeti Atlasza: emna.hu
- E. NAGY KATALIN 2021. *Empíria és teória a helynév-szociológiában.* A Magyar Névérvivum Kiadványai 53. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PÓCZOS RITA 2010. *Nyelvi érintkezés és a helynévrendszerek kölcsönhatása.* A Magyar Névérvivum Kiadványai 18. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó.
- PRITZEL, GEORG AUGUST–JESSEN, CARL 1882. *Die deutschen Volksnamen der Pflanzen. Neuer Beitrag zum deutschen Sprachschatze.* Hannover, Philipp Cohen.
- UDSA = KOLOMAN BRENNER–MARIA ERB–KARL MANHERZ Hrsg., *Ungarndeutscher Sprachatlas. Südungarn. 1.* Budapest, ELTE Germanistisches Institut, 2008.
- WICKER ERIKA szerk. 2015. *Császártöltés 1. A császártöltési határ története a kezdetektől a falu alapításáig.* Császártöltés, Helytörténeti kiadványsorozat.

Bilingualism and Name Usage in Császártöltés

The paper studies the Hungarian and German (Swabian) toponyms of Császártöltés in Bács-Kiskun County. The main sources of data include a toponym collection from 1977 that is available in manuscript form and a 2022 field work where the respondents provided information not only about local names but also the varying use of the two languages. The paper provides examples to illustrate the impact of bilingualism on name giving and name usage, while also analyzing current name awareness within a socio-historical context.

Keywords: Hungarian National Toponym Registry, toponym collection, bilingualism, German-Hungarian linguistic contacts, Császártöltés, Bács-Kiskun County

Bárth M. János
ORCID: 0000-0003-3389-7558
Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest
barth.janos@btk.elte.hu

